

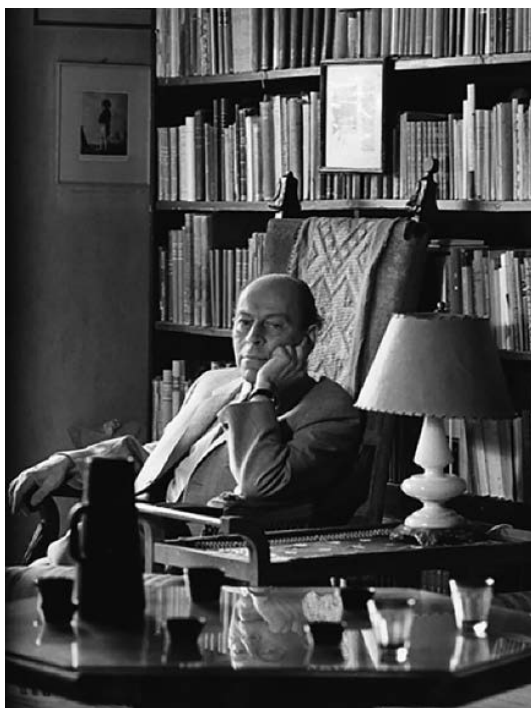
Füleki Gábor

Álkomunikáció és álmegértés néhány egypercben

A XXI., akárcsak a XX. századnak – és minden bizonynyal a következő időknek is – egyik központi problémája a nyelv, az emberek egymással való kommunikációjának válsága, amely szoros összefüggésben van a különböző elidegenedésformákkal. Ennek tünetei már a XIX. században is jelentkeztek, de gyökerei az újkor kezdetéig vezethetők vissza. Főbb okai köztudottan a gépi nagyipar kialakulása, az erőteljes városiasodás, a modernizáció és a globalizáció, amelynek végeredménye az emberiség eltömegesedése lett, miközben az egyes ember a tömegben hiteit és élete értelmét veszítve egyedül maradt.

A munkafolyamatok fel-
darabolódásával egy-egy embernek a folyamat csak egy kicsiny, leszűkített szakasza jutott, s ez így többnyire örömtelen és mechanikus tevékenységgé degradálódott, melynek a valódi, önmegvalósító alkotáshoz már semmi köze sincsen. Az ilyen életidőrabló és idegölő elfoglaltság pedig ketrecként zárja be az embert, amelynek munkarácsai mögött így előbb-utóbb ő maga is elsorvad és pusztá bábba válik, vagy megkísérli az abból való kitörést, amely sikeressége esetén egy magasabbrendű létbe való emelkedéshez vezethet, sikertelensége esetén viszont visszazuhanást, az emberhez méltatlan körülmények közötti továbbélődést eredményez, ez azonban persze újabb és újabb lázadások csíráját rejtheti magában.

A munka mechanikussága természetesen vonja maga után a kommunikáció leszűkülését is; mindenki csak egy kis létszeletben van otthon, és ezek között igen kevés az érintkezési pontok száma. És magáról arról a kis létszeletről, amellyel – min-

tegy az igazi, a kreatív munka korcs paródiájaként – foglalkoznia kell, vajmi kevés a mondani-
való, hiszen lényege éppen a futószalag gyorsaságú termelés érdekében minimalisra korlátozott – így könnyen hibátlanná, zökkenőmentessé kigyakorolható – cselekvésformából álló mechanikus tevékenység. Mindez az emberben rejtett vagy nyílt, de előbb-utóbb felszínre törő belső nyugtalanságot, egzisztenciális ürességet szül, amely lassanként a családdal, az ismerőseivel, az embertársai-
való érintkezését is megmérgezi, tőlük is elidegeníti. Egyedül áll gondjain-
val, s ha ezeket közli is másokkal, vagy nem értik, vagy – ha maguk is hasonló

problémákkal küszködnek – nemigen tudnak segíteni.

Idegenség, magány, ellenséges és eltömegesedett külvilág, szorongás – a múlt század gondolkodóinak, művészeinek egyik legfontosabb témája. Életfilozófiák és egzisztencializmusok sokasága tárja fel és elemzi e sokrétű problémahálózatot és ad lehetséges válaszokat, megoldásokat. Mindez a groteszket és az abszurdot – éppen ezt ábrázolandó céllal – hazánkban tökélyre vitt Örkénynél is súlyozottan központi és nyomasztó súlyú kérdéskör. Mintegy vigasztaló ellenpontként adja hozzá az ő sajátságos, felülről-tótágast állva szemlélő groteszk látásmódját, a „mindig-van-remény” morálját, ahol az atomtámadás után már néhány nappal megjelenik a romba dőlő házak falán a hirdetemény: „Hozott szalonnával egérintést vállal doktor Varsányiné.”¹ (Budapest) Az idegen, magával sodró világgal szemben valóban

csak valami reményen túli remény vagy a kacagás ereje használható fel gyógyvírként. Esetleg még a világból való kivonulás – ahogy teszi ezt Gróh doktor *Az ember melegségre vágyik* című, vagy Keleti Károly a hasonló című egypercesben –, kilátástalan megoldásként esetleg az öngyilkosság például a *Klimax*, vagy az én kettéhasadása a *Nyilatkozat* címűben.

Szerfölött magvas a *Mecseri nyilatkozata* című novella, amelyben az elidegenedett XX. századról kiderül, hogy voltaképpen a bizalom kora; az emberek – annak ellenére, hogy idegenek, ellenségesek egymással szemben – mégis vakon megbíznak egymásban, jobban mondva az egymás által készített termékekben. A tragikus ebben a novellában az, hogy mindezt Mecseri második nyilatkozata foglalja magában, amelyet önmagán kívül nem hall senki, mivel este, az ágyában gondolja végig, míg a valódiban, az elsőben, amelyet ország-világ hallani-látni fog, pusztán általánosságoknál alig mondott egyebet.

Bizalom és idegenség, technikai virágzás és nyomor. Korunk teli van ilyen kiáltó és paradox ellentéttekkel, és éppen ennek ábrázolására kitűnő eszköz a groteszk és az abszurd, amely átszövi az örkényi életművet, abból jelen esetben három egyperces novellát tüzetesebben feltárva, megvizsgálva bennük a fent vázolt problémák megjelenési módját.

Az iménti gondolatkörbe leginkább az *Információ* című illeszkedik bele. Hőse – jobban mondva anti-hőse – tizennégy éve portás egy kapubejárásban. Jelleméről, személyiségjegyeiről semmit sem közöl az író, arctalan, nemét, korát, nevét nem tudjuk meg. Olyan, mint a *Trilla* Wolfnéja. Egy ember a sok közül, „Akárki”, tulajdonságok nélküli ember. Munkája végtelenségig egyszerű, elronthatatlan: ül egy kis fülkében, és az érdeklődőknek megadja a kívánt felvilágosítást, amely mindössze kétféle lehet, s ez az épületben található két vállalat pontos helyére vonatkozik. Az érdeklődők és a portás között igazi kommunikáció nyilván nincsen – hiszen a kérdezők idegen emberek (sokaságként eleve elidegenedettek, egymásnak is ismeretlenek), és nem is a portásra kíváncsiak, aki amúgy is csak egy szűk tolóablakon át érintkezik a külvilággal. Fülkéje belül otthontalan zug, és helyzetéből adódóan külsőleg is az, hiszen a kapubejáró igazából sem az épülethez, sem a külvilághoz nem tartozik, a kettő között lebeg: az emberek valódi érdeklődésére nem tarthat igényt, köztes állomásként csupán a „valódi” céljuk elérésére szolgáló útbaigazítás megszerzésére szolgál.

Ez a magány és álkommunikáció vezet a kétségbeesett, e feldolgozhatatlan belső feszültségből fakadó kitörési kísérlethez: tizennégy év gépies válaszdásai után egy (szintén arctalan) hölgy jóhiszemű kérdésére a portás hirtelen kifakad, az emberi

élet egész kilátástalan tragikumát sűrítve egyetlen mondatba: „Mindnyájan a semmiből jövünk, és visszamegyünk a nagy büdös semmibe.”² Olyan ez a megnyilatkozás, mintha nem is belőle jönne, mintha egy pillanatra valamilyen felsőbb hatalom szócsövévé válna, vészjelzésként sikoltva el ezt a „memento mori”-t, az értelmetlenül elpazarolt élet ürességének és az azt övező nemlét ürességének ijesztő azonoságára figyelmeztetve, hiszen az ilyen egyhangú, egyvágányúvá leszűkített élet már nem sokban különbözik a haláltól; csupán látszat-lét. Lehet, hogy ő maga is ráébredt erre – ha az ő autentikus gondolata ez a kitörés, akkor nyilván –, azt azonban, hogy ez a felismerés későbbi életére milyen befolyással lesz, nem tudjuk meg. Lehetséges, hogy ő maga is mindenestül el fogja felejteni, s létezik továbbra is úgy, ahogy eddig – esetleg nem is érezve rosszul magát kalitkájában; ha viszont ez a megvilágosodás marandó nyomokat hagy a lelkében, akkor életfelfogása gyökeresen meg kell változzon, és nehezen képzelhető el, hogy ezek után is portásként létezzon tovább. Kérdés azonban, hogy akkor mit fog majd csinálni – hiszen lehet, hogy máshoz nem ért, így továbbra is meg kell maradnia e pozícióban, és valahogy helyre tennie magát benne, gondolatait különválasztania mechanikus munkájától, mert csak így teheti valamelyest elviselhetővé.

Az sincs azonban kizárva, hogy a fülkében töltött hosszú évek alatt is már csupa ehhez hasonló gondolat foglalkoztatta, és a lassan-lassan felgyülemelő keserűség most robbant ki. Lehetséges, hogy valaképpen egy félresikl(at)ott, félresöpört életű értelmiségi, akit a politikai rendszer kényszerített ebbe a foglalkozásba, és nem tehet ellene semmit, keserű kifakadása hiábavaló kitörési kísérlet. A fenti lehetőségek közül nem tudhatjuk, melyik forog fenn ténylegesen; ez adja az eset rejtélyességét. Az viszont bizonyos, hogy a kérdező nem fogja föl a válaszként elhangzó kijelentés értelmét, sőt a „büdös” szó használata miatt valószínűleg még meg is sértődik, és a kívánt információ elmaradása miatt (hiába kapott egy sokkal értékesebbet, nem volt rá füle, mivel ő is létfeleltségben él) az illetékes közegeknél panaszt tesz. A panasszal, az elhangzott kijelentéssel ők sem tudnak mit kezdeni, látszat-kivizsgálják, látszat-megvitatják, majd elejtik. Az érthetetlen, más dimenziót sugalló kijelentés értetlenséggel találkozik. Nem is elutasítással, csupán közönnyel. Senkinek nem esett baja, a nő valószínűleg végül odatalál a Montex irodáihoz, a világ folyásán kisimul ez a pillanatnyi zavar, minden megy tovább a maga útján. Valószínű, hogy a portás is marad az, aki a kijelentés tétele előtt volt – a civilizáció sablonembere, egy dolgozó a metropolisz-hangyabolyból. „Tényleg, nem olyan nagy

eset”³ – szól ki az író a legvégén, amely így arra a bizonyos kijelentésre is vonatkozik, s ezáltal magára az életre, a halálhoz való viszonyunkra, amely az emberi lét központi kérdései közé tartozik – vagy kelene, hogy tartozzon...

A novella lényegében két párbeszédre épül, amelyeknek azonban egyike sem az. Az első, melyet mintegy az író szájából hallunk, az általános-eltont: a tizennégy év ismétlődő kérdés-felelet párjainak legvalószínűbb változata, az egyes esetektől – melyek azért csekély mértékben el-eltérhettek egymástól – elvonatkoztatva. Itt van megértés, hiszen az érdeklődők megkapják a kívánt információt, bár ez a megértés teljesen külsődleges, mivel igazi érintkezés nincsen: a felvilágosítást egy eligazító tábla is megadhatná.

A második párbeszéd konkrét, a jelenben, a szemünk előtt zajlik, s ez a kivételes, ez az a bizonyos. De éppen ezért igazi megértés a két ember között itt sincsen, ugyanis pillanatnyi hullámhosszuk különbözik, ezért vezet az eset panasztételhez. A nőt nem érdekli a portás lelkiállaga, és a portást sem a nőé; amikor a kijelentés elhangzik, akkor a portás szinte médiumként, valódi információ közvetítőjeként a messzeségbe néz és nem a nőre, számára a nő lényegtelen, ő a megnyilatkozásnak csak kiváltója, de nem befogadója, s ezt a portás nem is kívánja tőle. Így tehát mindkét párbeszéd álpárbeszéd, az emberi kommunikáció tragikus csődöt mond. A feltett kérdésre egyébként a kötetben az ezt követő novellában, az *Üveghalál*ban immár csupán néma csönd a válasz: ez már a kommunikációs csőd következő fázisa. Egy néhány lappal korábbi egyperces, a: *Legmerészebb álmaink is megvalósíthatók!* kutyavontatta autójában ülő utasainak vidáman, bár az eleve groteszk helyzetről trécselő, egymást még jól megértő, működő kommunikációjához képest néhány oldal alatt a közlésfolyamat felszámolásáig jutottunk. Ilyen ciklusok, hullámívek egyébként jól megfigyelhetők az összegyűjtött egypercesek rétegződésében.

A másik két egyperces atmoszférája oldottabb, a végső kérdések nem kerülnek bennük ilyen nyíltan előtérbe, a szituációk kacagtatóbbak, groteszkebbre formáltabbak. Mindkettő tisztán párbeszédből áll. A *Sokszor a legbonyolultabb dolgokban...* címet viselőben részben sikeres a kommunikáció – amennyiben nem vesszük figyelembe, hogy mi a célja. Ha azonban a cél – a felfújható gumimatrac megszerzése – szempontjából tekintjük, akkor totálisan sikertelen. Ugyanis az eladó elmebeli bemeneti szótárából éppen ez a munkájához elengedhetetlen szó hiányzik: *gumimatrac*. Először még azokat a mondatokat sem érti meg, amelyekben a szó szerepel: olybá tűnik neki, mintha idegen nyelven szólna hozzá a vásárló.

A furcsa az, hogy ő maga használja a szót, kimeneti memóriájában létezik, hiszen többször kijelenti, mintegy betanulva-mechanikusan, hogy „Mi csak nyugszékét, vízisít és felfújható gumimatracot adunk bérbe.”⁴ Mondhatni, e szónak számára van kimenete, de nincsen bemenete. Egyfajta afázia, az agy beszédértő és beszédmozgató központjának divergenciája. Hiába tisztázzák, hogy mind a ketten magyarok és hogy a vevőnek nincsenek hátsó gondolatai, ezzel az egy szóval sehogyan sem tudnak közös nevezőre jutni. Ha a gumimatrac kerül szóba, a lány válasza irrelevánsá válnak, külföldinek nézi a vevőt, idegennyelvű mondatokat intéz hozzá.⁵ A vevő megpróbál máshonnan közelíteni a témához: helyesli, hogy a lány a nyári szünetben lejtött egy kis pénzt keresni, végül már filozófiai-vallási elképzeléseiket vitatják meg egymással – teljesen sikeresen. Még a szóba került gondolkodókról is nagyjából azonos a véleményük. Láthatóan két értelmiségi cserél itt eszmét.

Amikor azonban újra a gumimatracra terelődik a szó, ismét teljes az eladólány értetlensége. A nyugszékét érti, a vízisít érti – a gumimatracot nem. A vásárló utolsó próbálkozásként a szó nyelvtani elemzésére szánja el magát. Kiderül, hogy a lány érti, mi az a gumi, sőt egyes származékszavait is, ismeri a matrac szót is, de a kettőt összetéve képtelen felfogni. Olyan lehet számára, mintha a televízióműsor szövegében egyes szavakat helyettesítő sípjelet hallaná. Persze, a vevő mondhatná azt is, hogy a felsorolt tárgyakkól a harmadikat kéri, vagy konkrétan rámutathatna a gumimatracra; de a lány minden biztonnyal visszakérdezne, hogy melyikre/mire gondol, és így ismét ugyanott tartanának. A vevő a megértés kínos lehetetlenségének falába ütközik – tehetetlenül. Hasonló szituációval állunk szemben a kötetben az ezt megelőző „*In our time*” című novella esetében is: ott a dupla feketekávéért kérő vevőt képtelenek a pincérhölgyek kiszolgálni, mert a dolog nevét nem mondja ki, csupán körülírja: a kávé sötét folyadék-ként, a cukrot fehér kockaként. A rutinba szokott pincérnök a dolog pofonegyszerűsége miatt képtelenek rájönni, miről beszél, valami bonyolult dologra gondolnak. Mint feleltettkor a diákok, leblokkolnak. A vevő szándékos tréfájának áldozatai, s mint ilyen, az eset teljesen valóságként hat.

Az ezzel szemben az abszurditásig valóságként gumimatrac-novella végére lassan világossá válik a vásárló számára, hogy egyszerű kérése, szándéka megvalósíthatatlan, órákig vitatkozhatnának még, de gumimatracot akkor sem kapna. Lassan beletörődik a megváltoztathatatlanba, mondatai megrövidülnek, végül feladja a küzdelmet, és fájdalommentesen elválnak egymástól. Az utolsó mondatok egyi-

ke rokon az előző novella záró megjegyzésével: „Kérem, nem történt semmi.”⁶ Valóban semmi, csak annyi, hogy az emberi kommunikáció, ha csupán egyetlen szó kapcsán is, de ismét csődöt mondott. Ez azonban egy egész nap történéseit – a vevőét – más irányba terelte.

A *Választék* című egyperces a legkevésbé tragikus: a szóbeli érintkezés itt sikeres és a vásárlás is eredményes, eladó és vevő egyaránt elégedett lehet; csak éppen a problémának, amely körül a beszélgetés folyik, nincsen értelme, jobban mondva, nem is létezik. A beszéd stílusa kifogástalan, udvarias, nem is lenne itt semmi kivetnivaló, hogyha három *különböző* kalapot próbáltatna föl a kedves vevővel az eladónő, és nem ugyanazt az egyet – *háromszor*. Ez a tény azonban az egész vásárlási ceremóniát hihetetlenül groteszkké teszi. A vevőnek először föl sem tűnik, hogy ugyanolyan kalapokat próbált fel – ebben az elidegenedett ember változatosságra, változásra való vak-sága nyilvánul meg –, mindez csak fokozatosan jut tudomására, az eladó, akinek teljesen magától értetődő, sőt begyakorolt az egész eljárás mód, kalap-árra, fazonra vonatkozó közlései nyomán.

Mivel az eladónő végül a három kalap azonosságát teljes természetességgel jelenti ki, a vevő valószínűleg úgy gondolja, hogy tényleg ez a bevett szokás, csak esetleg eddig nem értesült róla. Ezért meglepődését eltitkolja (nem is tudunk róla vagy nincs is?), nem kérdez vissza, hanem belesimul a játék menetébe. De valószínűbbnek tűnik, hogy sem benne, sem az eladóban egyáltalán nem is tudatosul, mennyire abszurd és értelmetlen az, amit csinálnak. Amikor a tényleges választásra kerül a sor, még akkor is úgy viselkednek, mintha három különböző kalap létezne; mindketten elfogadják a csalást, az élethazugságot; a vásárló bizonytalanokodik, nem tudja, melyiket válassza, hiszen mind egyformán jól áll, és az áruk sem különbözik. Végül az „első” mellett marad: „Ha szabad kérdezmem, melyiket választja? [...] / De most már kitarok a legelső kalap mellett.”⁷

A kalappróba hosszadalmas előkészítő folyamata után, melynek során fokozatosan derült ki a három barna kalap egylényegűsége, most már a jól olajozott, de értelmetlen cél érdekében működő gép gyorsaságával zajlik le minden; a fizetést, a becsomagolást már meg sem említi az író – lényegtelen szöszaporítás lenne, ami stílusára igazán nem jellemző –, s ezzel ugrunk egyet az időben: a kalap kiválasztását követően már el is köszön egymástól eladó és vevő, ez a hirtelen bevezettség a novella groteszk felhangjait erősíti az abszurd alaptónus felett. Hiszen végső soron nagyon tragikus dolog történik itt: látszik az embernek a tárgyaktól, a külső világtól, valamint önnön belső felismerő-helyzetelemző képes-

ségtől való elszakadottsága, ahol már a kalapvásárlás is gépies feladat, ahol még az egyforma dolgok közötti választás is szinte megoldhatatlanul nehéz. Az ilyen helyzetbe jutott világon már talán nem is lehet (talán nem is érdemes) segíteni, csak sírni lehetne rajta, de akkor már kínunkban mégis inkább ne vessük ki, ha ennél jobbat nem tehetünk. Hiszen akarva-akaratlan, de mi is ennek az abszurd világnak a szereplői vagyunk, és ha nem vonulunk ki belőle, akkor kénytelen-kelletlen – szánk szélén groteszkbe hajló mosollyal – együtt kell játszánunk vele. Ezt fejezi ki ez a három novella és az egész, immár negyven éve beveződött, de napról napra élesebben aktuális örkényi életmű is. A nyelv, a gondolat és a tett válságát, az emberi érintkezés válságát, az egész emberiség válságát, az egész lét *ad absurdum* voltát. És mégis, mindezek mögött valamiféle – de szintén groteszk – bizakodás sejlik.

Mit üzen nekünk *Pisti a vérzivatarból*? Bízhatunk-e a szerző egyperceséből remekül összekomponált Doppelgänger-dráma mosolyos végkicsengésében, Varsányiné kézírásos hirdeteménycédulájában? Talál-e kiutat az emberiség e önmaga létrehozta kilátástalan válsághelyzetekből, és ha igen, melyet? Minderre csak a lassan, de biztosan megérkező világjövőben kaphatunk választ vagy kapnak a bennünket követő későbbi nemzedékek.

JEGYZETEK

¹ Örkény István: *Egyperces novellák*. Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 336.

² Uo. 59.

³ Uo.

⁴ Uo. 210.

⁵ Hasonló a szituáció Gosciny–Uderzo *Asterix tizenkét próbája* című rajzfilmjének abszurd hivataljelenetében, amikor a főszereplők a portástól kérnek felvilágosítást, ám az süket vagy annak tettei magát. De eszünkbe juthat Ionesco *A kopasz énekesnője* is, amelyben a szereplők végig elbeszélnek egymás mellett, mindenki ontva önnön sablon-közhelytárát, a mű végén magát a nyelvet is lebontva. Hasonló tendenciák a groteszk és abszurd nyelv szemlélet jegyében Mrożek, Rózewicz és Prévert műveiben is megfigyelhetők.

⁶ Örkény 1977. 212.

⁷ Uo. 189. Megjegyzendő, hogy nagyon sok egyéb egyperces témája az azonosság és különbség fel nem ismeréséből adódó félreértés (*Emlékkönyvbe* – a kötetben épp a *Választék* előtt), a változásra, változtatásra való sematikus képtelenség (*Apróhirdetés* – *Örök nosztalgia*, *Makacs sajtóbíró*, a *Hírek és álhbírek két záróálbír*, *Ván választásunk*, továbbá *Az autóvezető*), a kommunikációs csőd (*Nincs semmi újság*, *Történelmi tévedés*), az önazonosság kétsége és elvesztése (*Nyilatkozat*, *Gondolatok a pincében*, *Egy megbásonlott tulipán*, *Hüba sikerül egy...*, *A magunk megvalósításának néhány változata*, valamint az *Önvizsgálat*), látszat és valóság ellentéte (*Optikai csalódás*, és a remekművű *Ősz*), a feloldhatatlan magány (*Klimax*), a közöny (*Egy jól sikerült temetés*), illetve a megmagyarázhatatlanság (*A tudomány csarnokában*, *Jelenég*).